

درختکاری در اسلام از منظر آیت الله العظمی مکارم شیرازی

ج : س ر ر ی ا ه ر ن ل ا م

هان مجموعه ای از علّت و معلول است که دست به دست هم می دهند تا موجود زنده ای پدید آمده و بقا یابد و تا آخرین لحظه زندگی از پرتو هدایت آن قوانین بهره مند گردد. [۱] به عنوان نمونه دانه ای که سر از خاک در می آورد و به صورت درخت سرسبزی در می آید و سرانجام میوه می دهد، باید آب، هوا، زمین و حرارت مناسب و مشخصی داشته باشد؛ همچنین تنفس، تغذیه، تولید مثل و تمام فعالیت های حیاتی آن، مطابق با شرایط و قوانین خاصی انجام پذیرد و سرانجام می بایست از انتهای ریشه ها تا سر شاخه ها، زیر نظر يك

سلسله قوانین منظم تکوینی و طبیعی اداره شود تا به کمال برسد. [۲]

در این میان وجود درختان و جنگل‌های فراوان در جهان هستی؛ [۳] حاکی از عظمت این مخلوقات است به نحوی است که ما را به سمت خالق و آفریننده آن رهنمون می‌کند؛ خالقی که دانه کوچک این درخت پهناور را در زیر خاک قرار داد، و شرایط نمو و رشد آن را فراهم نمود، و آن را رشد داد تا به این عظمت رسید. [۴]

تأمل در این پدیده نشان می‌دهد که باید به درختکاری اهمیت داده شود نه اینکه جنگل‌ها را از بین ببرند، زیرا وجود درختان و جنگل‌ها از مهم‌ترین عوامل رفع آلودگی هوا هستند از همین رو باید به آن اهمیت داده شود. [۵]

لیکن واقعیت آن است که موج قطع درختان و نابودی محیط زیست شدت گرفته است و از آنجا که انسان با تنفس زنده است و نیاز به هوای سالم دارد؛ پس باید با کاشتن درخت به خود و نسل‌های آینده خدمت کنیم. [۶]

اهمیت درخت و درختکاری در اسلام

در اسلام اهمیت زیادی به درختکاری داده شده و حتی کاشتن یک درخت ثواب‌های بسیار زیادی دارد؛ [۷] در این بین درختکاری یک سنت حسنه الهی است که در آیه‌های قرآن کریم و روایت‌های به جا مانده از اهل بیت (ع) بارها نسبت به مساله حفظ محیط زیست و درختکاری تاکید شده است. [۸]

در قرآن کریم آیات متعددی را می‌توان به این مسئله مرتبط کرد. [۹] به عنوان نمونه خداوند در قرآن کریم [۱۰] «په نعمت‌های الهی از جمله باغ‌ها اشاره می‌فرماید، [۱۱] لَذَا مِیْ جِوَانِیْمِ: «وَ أَنْزَلَ لَكُم مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتِ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُم أَنْ تَنْبِتُوا شَجَرَهَا»؛ [۱۲] و برای شما از آسمان، آبی فرستاد که با آن، باغهایی زیبا و سرورانگیز رویانیدیم؛ شما هرگز قدرت نداشتید درختان آن را برویانید!» [۱۳]

گفتنی است حدیقه باغی است که هم دیوار دارد و هم آب کافی. «بهجة» به معنی زیبایی رنگ و حسن ظاهر است که بینندگان را غرق سرور می‌کند، هم چنین با تأمل در این فراز قرآنی می‌توان دریافت، کار انسان تنها بذر افشانی، کاشت نهال و آبیاری و است، اما کسی که حیات را در دل این بذر آفریده، و به نور آفتاب و قطرات حیاتبخش باران و ذرات خاک فرمان می‌دهد که این دانه را برویانید، تنها خدا است. [۱۴]

و یا در فراز قرآنی دیگر می‌خوانیم: «أَثَارُوا الْأَرْضَ»؛ [۱۵] زمین را زیر و رو کردند»، که ممکن است اشاره به شخم کردن زمین برای زراعت و درختکاری ... باشد؛ چرا که این فراز قرآنی مفهوم وسیعی دارد که تمام امور و مسائل از

قبیل درختکاری که مقدمه عمران و آبادی است را شامل می شود. [۱۶]

هم چنین درخت کاری در قرآن کریم به عنوان یکی از مظاهر بارز «منابع طبیعی»، منشأ اصلی تولید قرار گرفته است که در طبیعت به ودیعه گذاشته شده است؛ طبیعتی که به تصریح آیات قرآن برای انسان آفریده شده، [۱۷] تا به زندگی دنیوی او سر و سامان بدهد. [۱۸] بدیهی است اگر آب، خاک، دریاها، جنگل ها، معادن و منابع طبیعی دیگر در جهان نبود، انسان بر تولید هیچ يك از نیازمندی های خود قدرت نداشت. [۱۹]

افزون بر ذخائر عظیم طبیعی، خداوند با اعطای نعمت فکر و قدرت علمی، راه تغییر و تحوّل و استفاده های مختلف از این منابع را نیز به بشر ارزانی داشت؛ در این زمینه امام صادق علیه السلام می فرماید: «... وكذلك أعطي (الإنسان) علم ما فيه صلاح دنياه، كالزراعة والغراس واستخراج الأرضين واقتناء الأغنام والأنعام واستنباط المياه و...؛ این گونه به انسان ها دانش هایی که به اصلاح امور دنیایی وی بیانجامد عطا شد از قبیل کشاورزی، درخت کاری، استخراج معادن، دامپروری، استخراج آب از دل زمین و...». [۲۰]

در روایات اسلامی نیز، حسنات بسیاری برای افرادی که حتی یک درخت بکارند آمده است. [۲۱] در روایات آمده که حضرت علی (ع) به واسطه کاشت درختان نخل هزار برده را خریده و آزاد می کردند. [۲۲]

آن حضرت در روایت دیگری فرمود هیچ مسلمانی نیست که زراعتی را ایجاد کند و درختی بکارد و از آن پرنده، انسان یا حیوانی استفاده کند مگر این که برای انسان صدقه محسوب می شود، اگر این کار انجام شود و در مقابل مرتب جنگل ها را نابود نکنند مملکت آباد می شود. [۲۳]

و نیز در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) بیان شده که اگر نزدیک قیامت باشد و در دست کسی نهالی وجود داشته باشد، اگر می تواند غرس کند باید غرس کند، این روایت و روایات زیاد دیگر به اهمیت کاشت نهال و محیط زیست در اسلام اشاره دارد و نشان می دهد درختکاری در اسلام امری اصولی و مهم است. [۲۴] و اگر دنیا امروز به فکر اهمیت درختکاری افتاده ولی اسلام هزار و چهارصد سال پیش به آن توجه کرده است. [۲۵] البته نه اینکه درختی بنشانیم و در مقابل آن، جنگل های زیادی تخریب شود. [۲۶]

درخت ؛ نماد عظمت و قدرت الهی

اندیشه در عظمت قدرت خدا، که کرات عظیم آسمانی و میلیاردها ستاره در يك کهکشان و صدها میلیون کهکشان آفریده و کرانه های ملك عظیم او از جمله بر هیچ کس روشن نیست و آنچه را درباره عظمت جهان می گوئیم مربوط به چیزی است که در قلمرو علم قاصر ما قرار گرفته و ای بسا تمام

اینها همچون برگ درختی باشد که بر پیکر درخت سر به آسمان کشیده ای در میان جنگلی قرار دارد. [۲۷]

اندیشه در این امر سبب می شود که انسان در برابر چنین قدرتی خاضع گردد، سر بر آستانش نهد دل به او ببندد و زندگی خود را با نام و یاد او نورانی سازد. [۲۸]

لذا بر هر چه بنگریم نشانه عظمت او در آن دیده می شود و به هر موجودی گوش فرا دهیم با زبان حال، مدح و ثنای حق می گوید؛ درختان سر به فلک کشیده، برگهای و شکوفه های درختان، [۲۹] پرورش میوه ها.. که هر يك نشانه تازه ای از علم و قدرت و خلاقیت خداست و هر قدر انسان در آنها بیشتر بیندیشد به عظمت و علم او، آشناتر می شود و با گوش هوش، زمزمه تسبیح و حمد این موجودات را می شنود و غلغله آنها را که در سراسر جهان طنین انداز است احساس می کند؛ چیزی که نامحرمان قدرت درک آن را ندارند و تنها برای کسانی که از جمادی به سوی جان جان رفته اند آشکار است. آری: [۳۰]

از جمادی سوی جان جان شوید غلغل تسبیح عالم بشنوید

فاش تسبیح جمادات آیدت وسوسه تأویلها بزدایدت [۳۱]

در این بین کار انسان تنها افشاندن بذر و آبیاری و مانند آن است. کسی که حیات را در دل این بذر کوچک آفریده، و به آن قدرتی داده که تبدیل به درخت بلند قامت بارور و خرم و سرسبز گردد که مشاهده منظره آن در باغ ها انسان را به وجد و سرور می آورد؛ تنها خدا است. [۳۲]

لذا در قرآن کریم می خوانیم: «وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»؛ و از میوه های درختان خرما و انگور، مسکرات (ناپاک) و روزی خوب و پاکیزه می گیرید؛ در این، نشانه روشنی است برای گروهی که می اندیشند». [۳۳]، [۳۴]

میوه هایی که به صورت غذای کامل بر شاخسار درختان ظاهر می شود بی آنکه کمترین نیازی به پختن و یا تغییرات دیگر داشته باشد به مجرد چیدن از درخت قابل استفاده است، و این نهایت لطف و عظمت پروردگار را در باره انسانها نشان می دهد. [۳۵]

بدین ترتیب اگر يك روز بهاری، انسان گام در میان یکی از این باغ های خرم و سرسبز بگذارد، و چشم دل را همراه چشم ظاهر باز کند، و آن همه تنوع و شگفتی ها و زیبایی ها و گل های رنگارنگ و برگ ها و میوه های مختلف را

ببیند؛ چنان از باده توحید سرمست و از جام عبودیت سیرآب و مسحور و مفتون می گردد که بی اختیار به نغمه توحید مترنم شده و به این حقیقت معترف می شود که: [۳۶]

یکی هست و هیچ نیست جز او وحده لا اله الا هو [۳۷]

و در اینجا است که این مطلب را باور می کند که: [۳۸]

هر گیاهی که از زمین روید وحده لا شريك له گوید [۳۹]

درختکاری؛ راه دستیابی به هوای پاک

بی شک یکی از عوامل سلامتی هوا وجود درختان و جنگل ها است، زیرا اگر درختان نبودند و عمل اکسیژن سازی صورت نمی گرفت فضای زمین مسموم می شد. [۴۰]

در تبیین این مسأله باید اذعان کرد شاخه های سر به فلک کشیده از نور خورشید بهتر استفاده می کند. نور آفتاب سبب می شود که عملیات تنفس درختان و کربن گیری و آزاد کردن اکسیژن بهتر انجام گردد؛ [۴۱]

لذا درختان سر به فلک کشیده از هوا بهتر استفاده می کنند و جریان تنفس را شایسته تر انجام می دهند؛ چه اینکه برگ درختان نیز تنفس می کنند و عجیب اینکه بازدهی تنفس درختان درست بر عکس بازدهی تنفس انسان است؛ یعنی درختان در جریان تنفس خود، کربن هوا را می گیرند و اکسیژن موجود در درخت را پس می دهند؛ بر عکس دستگاه تنفسی انسان که اکسیژن موجود در هوا را می گیرد و کربن موجود در بدن انسان را به هوا انتقال می دهد. [۴۲]

فلسفه این جریان معکوس آن است که اگر جریان تنفس انسان به عکس تنفس درختان عمل نکند، در مدت زمانی کوتاه در سراسر کره زمین زندگی برای نوع بشر غیر ممکن می شود؛ زیرا اکسیژن های موجود در هوا به تدریج مصرف می شود و در هوا جز کربن چیزی برای تنفس نمی ماند و این امر سبب نابودی انسان می گردد. [۴۳]

درختان؛ مایه آرامش روح و روان

پایبخت ما
هرس درختی بکار
و در نگهداری آن بکوشد
نامیوه دهد، در برابر هر چه از آن میوه
دست آید، پاداشی نزد خدا خواهد داشت.

@Ahaadis

HADANA.IR
وبگاه دینی هدانا

دست یابی به آرامش از جمله مزایای گوناگون درختان در زندگی انسانی است؛ لذا درخت برای تنفس، تغذیه، صنایع و آینده انسان لازم است و از همه اینها گذشته وجود درخت به زندگانی ما زیبایی می‌دهد که با هیچ چیز برابر نیست و مایه آرامش روح ماست. [۴۴]

لذا وقتی در یک سفر از وسط جنگلی عبور می‌کنیم، منظره زیبای طبیعی جنگل، درختان خاموش که اسرار زیادی در دل نهفته دارند، نجوا و همه‌همه برگهائی که در معرض وزش نسیمها و طوفانهای وحشی قرار گرفته‌اند، حیوانات، و پرندگان و حشرات جنگل که هر یک داستانی دراز و طولانی دارند، نقش و نگار طبیعی زمین جنگل با آثار و بقایای قرون و اعصار، هر کدام برای ما که میهمانی رهگذر هستیم، به نوعی نشاط بخش و خاطره‌انگیز است، مخصوصاً در دنیای ماشینی امروز که از بس صحنه‌های بی روح و ساختگی

و غیر طبیعی دیده ایم خسته و کسل شده ایم، بازگشت به آغوش طبیعت، طبیعی که دست آفرینش، آن را مملو از لطف و زیبایی ساخته، به روح و جان مرده ما زندگی و طراوت می‌پاشد، زیرا نقشها، رنگها، خطوط و چهره‌های همه برای روح ما مانوس و آشناست، نه مانند نقوش و خطوط زندگیهای ساختگی و بی روح و فاقد لطافت! [۴۵]

درختکاری از واجبات زندگی بشریت است

طراوت همیشه مخصوص باغ‌ها و درختان است و اصولاً حیات و زندگی مجوامع بشری وابسته به درخت است، و باید همیشه در کنار انسانها خودنمایی کند. [۴۶]

از سوی دیگر درختکاری با توجه به مکانیزم فعالیت گیاه که آلودگی هوا را می‌گیرد و اکسیژن پس می‌دهد، از عوامل مهم حفظ پاکیزگی هواست و در اسلام مساله درختکاری به عنوان یکی از محورهای حیات مطرح است. [۴۷]

لیکن بشر کنونی از سرمایه‌انسان‌های گذشته استفاده می‌کند، و باید برای استفاده آیندگان فضای سبز را توسعه دهد. [۴۸]

از این رو درختکاری از واجبات زندگی بشریت است و انسان باید برای استمرار حیات خود و موجودات دیگر درخت کاشته و از آن حفظ و حراست کند. [۴۹]

از این رو می‌گوئیم درخت در زندگی دیروز، امروز و فردای انسان‌ها تاثیر بسیار مهمی دارد، بشر رابطه تنگانی با درخت، درختکاری، زراعت و زمین کشاورزی دارد و اگر تمام صنایع دنیا را هم جمع بکنید، نمی‌تواند جانشین درختکاری و کشاورزی باشد. در چنین شرایطی باید درختکاری و کشاورزی را صنعتی کنند تا بهره‌گیری از زمین‌ها بیشتر باشد. [۵۰]

تحقق پیشرفت جامعه، در سایه حفاظت از جنگل‌ها

تأسف آور است که انگیزه سودجویی و کسب درآمد بیشتر، بشر حریص را به جان طبیعت انداخته است. صداهای گوش‌خراش غول‌های آهنین که به قطع درختان جنگل‌ها می‌پرداختند و کارخانه‌هایی که پیوسته چوب‌ها را قطعه قطعه و تبدیل به فرآورده‌های صنعتی می‌کنند، از هر سو شنیده می‌شود؛ ولی انسان مادی و افزون‌طلب، گوش و چشم خود را به روی این حقایق بسته بود. او آسایش امروز را می‌طلبید و از فردا و فرداها غافل بود و آیندگان را فدای مطامع و لذات خود می‌نمود. [۵۱]

بی شک آسیب جنگل‌ها خطری جدی در کشور است که از زیاده‌خواهی و سودجویی برخی صاحبان زر و زور نشأت می‌گیرد؛ درختان و جنگل‌هایی

که مجاری تنفسی زمین اند و در تولید اکسیژن و پالایش آلودگی ها و رشد حیوانات نقش اساسی دارند، در نظام اسلامی به ویژه در شمال کشور به شدت مورد بی رحمی قرار گرفته اند. [۵۲]

بی تردید تخریب جنگل ها و مراتع به فرسایش خاک منجر می شود، از این رو در شرایط کنونی کشور، تخریب ناشی از بهره برداری غیر اصولی و بی رویه، فرصت تجدید حیات طبیعی جنگل را از بین برده است. [۵۳]

در این میان دولت باید برای حفظ مصالح ملی محدودیت هایی را ایجاد کند مثلاً اگر ببیند با قطع بی رویه درختان جنگلی در مدت کوتاهی جنگل صدمه فراوان می بیند باید برای بهره برداری از جنگل مقرراتی بازدارنده را وضع کند. [۵۴] زیرا حفاظت از جنگل ها و جلوگیری از نابودی آنها بدون شک از عوامل مهم پیشرفت کشور است، چرا که تولید اکسیژن مورد نیاز افراد جامعه و همه موجودات زنده توسط درختان تامین می شود. [۵۵]

قطع هر درخت جنایت است

متأسفانه در این اواخر عده ای سودجو بی رحمانه به جان درختها افتاده اند و درختان جنگلها را بریده اند یا اطراف شهرها برای این که از زمینها برای ساخت و ساز استفاده کنند، درختها را به بهانه های مختلف قطع می کنند و این در واقع یک جنایت است. [۵۶] زیرا قطع درختان، زندگی همه موجودات را به خطر می اندازد، درختان مانعی بر سر راه سیلابها هستند، هر جا که درختان را قطع می کنند، سیلابها زندگی انسانها و حیوانات را به خطر می اندازد و آبادیها را در هم می کوبد. [۵۷] هم چنین تنفس شهر نیازمند فضای سبز است و این اقدام آنها قابل توجیه نیست. [۵۸]

به جای هر درخت قطع شده ده نهال بکارید بی شک باید کمبود درخت در کشور جبران و درختها به اندازه کافی کاشته شود. [۵۹] لذا یکی از توصیه های اینجانب به آحاد مردم این است که با نصیحت و سفارش در محیط عمومی جلوی بریدن درختان را بگیرند و هم برای کاشتن درختان جدید کوشش کنند، اگر یک درخت قطع شد ده نهال به جای آن بکارند تا زندگی بشر به خطر نیفتد. [۶۰]

درختکاری؛ تنفسی تازه در فضای کلان شهرها

بی شک اگر به کاشت نهال و جلوگیری از قطع درختان و نابودی جنگل ها توجه شود مملکت آباد می شود چرا که درختان برعکس ما انسان ها عمل می کنند یعنی سبب تولید اکسیژن هستند و اگر این درختان و جنگل ها نبودند هوای زمین مسموم می شود و اکسیژن لازم برای تنفس به پایان می رسد. [۶۱]

از این رو لازم است در شهرها به ویژه کلان شهرها، درخت به اندازه کافی کاشته شود زیرا فضای سبز ریه و محل تنفس انسان است. [۶۲]

به عنوان نمونه اکنون قم به استاندارد فضای سبز نرسیده است، اما امیدواریم با همت مردم، شورای اسلامی شهر و مسئولان شهری این مشکل در این استان جبران شده تا بتوانیم به جایگاه مطلوب برسیم. [۶۳]

سخن آخر: (گسترش درختکاری در گرو فرهنگ سازی است) در خاتمه باید امیدوار بود کاشت درخت در همه جا رونق بگیرد [۶۴] در این بین لزوم آموزش فرزندان به حفظ درختها، و ضرورت درختکاری انکار ناپذیر است زیرا هنگامی که سطح فرهنگ مردم بالا برود همه جا آباد خواهد شد. [۶۵]

هم چنین مردم باید کاشت درختان را به عنوان یک عبادت قرار دهند، باید برای آیندگان خود درختها را بکاریم تا هم خود ما و هم آنها از این نعمت بهره‌مند شویم. [۶۶]

- [۱] آفریدگار جهان ؛ ص ۵۰.
- [۲] همان.
- [۳] پیام امام امیر المومنین علیه السلام ؛ ج ۱۳ ؛ ص ۵۴.
- [۴] داستان یاران: مجموعه بحث های تفسیری حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی (مدظله) ؛ ص ۲۹۷.
- [۵] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۶] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ مدرسه علیمه امام کاظم (ع)؛ ۱۸/۱۲/۱۳۹۵.
- [۷] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۸] همان.
- [۹] همان.
- [۱۰] سوره نمل؛ آیه ۶۰.
- [۱۱] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۱۲] سوره نمل؛ آیه ۶۰.
- [۱۳] تفسیر نمونه ؛ ج ۱۵ ؛ ص ۵۱۲
- [۱۴] همان ؛ ص ۵۱۴.
- [۱۵] سوره روم؛ آیه ۹.
- [۱۶] تفسیر نمونه ؛ ج ۱۶ ؛ ص ۳۷۴.

- [۱۷] ر. ك: سورة ابراهيم؛ آيه ۳۲-۳۴؛ سورة ملك؛ آيه ۱۵.
- [۱۸] دائرة المعارف فقه مقارن؛ ج ۲؛ ص ۳۲۹.
- [۱۹] همان.
- [۲۰] توحيد مفضل؛ ص ۴۰، بحار الانوار؛ ج ۳؛ ص ۸۳.
- [۲۱] بيانات حضرت آيت الله العظمى مكارم شيرازى؛ مدرسه عليمه امام كاظم (ع)؛ ۱۸/۱۲/۱۳۹۵.
- [۲۲] همان.
- [۲۳] بيانات حضرت آيت الله العظمى مكارم شيرازى؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۲۴] همان.
- [۲۵] همان.
- [۲۶] همان.
- [۲۷] پيام امام امير المومنين عليه السلام؛ ج ۷؛ ص ۱۵۷.
- [۲۸] همان.
- [۲۹] همان؛ ج ۴؛ ص ۵۲.
- [۳۰] همان؛ ص ۱۸۶.
- [۳۱] همان.
- [۳۲] پيام قرآن؛ ج ۲؛ ص ۳۰۴.
- [۳۳] سوره نحل؛ آيه ۶۷.
- [۳۴] از تو سوال مي کنند (مجموعه سوالات قرآنى از پيامبر اكرم صلى الله عليه و آله)؛ ص ۱۰۰.
- [۳۵] برگزيده تفسير نمونه؛ ج ۴؛ ص ۹۳.
- [۳۶] پيام قرآن؛ ج ۲؛ ص ۳۰۴.
- [۳۷] همان.
- [۳۸] همان.
- [۳۹] همان.
- [۴۰] بيانات حضرت آيت الله العظمى مكارم شيرازى؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۴۱] مثالهاى زيباى قرآن؛ ج ۱؛ ص ۳۳۰.
- [۴۲] مثالهاى زيباى قرآن؛ ج ۱؛ ص ۳۳۰.
- [۴۳] همان.
- [۴۴] متن پيام حضرت آيت الله العظمى مكارم شيرازى به جشن رويش؛ راديو جوان؛ ۱۷/۱۲/۱۳۹۲.
- [۴۵] معاد و جهان پس از مرگ؛ ص ۱۱۲.
- [۴۶] پيام قرآن؛ ج ۶؛ ص ۱۷۸.
- [۴۷] بيانات حضرت آيت الله العظمى مكارم شيرازى؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.

- [۴۸] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ مدرسهٔ علیمهٔ امام کاظم (ع)؛ ۱۸/۱۲/۱۳۹۴.
- [۴۹] همان.
- [۵۰] متن پیام حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی به جشن رویش؛ رادیو جوان؛ ۱۷/۱۲/۱۳۹۲.
- [۵۱] دائرة المعارف فقه مقارن؛ ج ۲؛ ص ۶۱.
- [۵۲] همان؛ ص ۶۲.
- [۵۳] همان.
- [۵۴] دائرة المعارف فقه مقارن؛ ج ۲؛ ص ۲۵۹.
- [۵۵] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۵۶] متن پیام حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی به جشن رویش؛ رادیو جوان؛ ۱۷/۱۲/۱۳۹۲.
- [۵۷] همان.
- [۵۸] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ مدرسهٔ علیمهٔ امام کاظم (ع)؛ ۱۸/۱۲/۱۳۹۴.
- [۵۹] همان.
- [۶۰] متن پیام حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی به جشن رویش؛ رادیو جوان؛ ۱۷/۱۲/۱۳۹۲.
- [۶۱] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ درس خارج فقه؛ مسجد اعظم قم؛ ۴/۱۲/۱۳۹۵.
- [۶۲] بیانات حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی؛ مدرسهٔ علیمهٔ امام کاظم (ع)؛ ۱۸/۱۲/۱۳۹۴.
- [۶۳] همان.
- [۶۴] همان.
- [۶۵] همان.
- [۶۶] همان.

منبع: سایت معظم له